

MEHRİBAN İsa qızı FƏRZƏLİYEVƏ
mehriban49@gmail.com
ADU

DİLDƏ HƏRBİ TERMINLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: hərbi terminlər, struktur, abbreviator, semantik.

Keywords : military terms, structure, abbreviation, semantic.

Ключевые слова: военные термины, структура, аббревиатура, семантический.

Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində leksik səviyyədə tez-tez dəyişməsi ilə nəzərə çarpır. Hər bir dilə ilk öncə leksik səviyyədə təsir edən amillər mövcuddur. Cəmiyyətin bütün sahələrində inkişafın olması, bu sahələrlə bağlı yeni söz və terminlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Müasir dövrümüzdə dövlətlər arasında hərbi sahədə güclü rəqabət vardır. Dövlətlərin öz ərazi bütövlüklərini qorumaq və ya müdafiə etmək üçün yeni silahların yaradılması bu dövlətlərin hərbi – siyasi sahədə gücünün artmasına səbəb olur. Özünü müdafiə və hücum silahlarının istehsalı, onların müasir standartlara uyğun yaradılması ilə dilin leksikası da buna uyğun dəyişir və zənginləşir.

Hərbi termin söz və ya söz birləşməsi olub, hərbi elm və yaxud hərbi texnikanın bu və ya digər bölməsinə aid olan müəyyən məxsusi məfhum və anlayışları göstərmək üçün istifadə edilir. Qlobal aləmdə müharibələrin geniş surətdə yayılması nəticəsində, dildə hərbi anlayışları ifadə edən vahidlərin sayı həmin sahənin inkişafına uyğun çoxalır və beləliklə, dilin leksik qatının hərbi layında sürətli dəyişmələr müşahidə olunur. Dünya dillərinin leksik qatında müşahidə olunan bu dəyişmə prosesi ayrı-ayrı konkret dillərdə müxtəlif, hər bir dilin daxili qanunlarına uyğun şəkildə reallaşır. Bu rellaşmalara təsir edən amillər ayrı-ayrı dillərdə hərbi leksikanın inkişafına təsir edir, cəmiyyətin bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər onun dilində də öz əksini tapır.

Hərbi terminlərin yaradılmasında dildə semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsullarından istifadə realdır. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi hərbi sahədə də yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dildəki sözlərin yeni mənalar kəsb etməsi, omonimlik hesabına onların çoxalması müşahidə edilir. Müasir Azərbaycan dilində hərbi sahə, hərbi sənaye kompleksi müasir dövrümüzün ən sürətlə inkişaf edən sahəsi olduğu üçün dilin imkanları, xüsusən semantik üsuldan istifadə etməklə, yeni söz yaradıcılığına səbəb olur (1, s. 43). Morfoloji üsulla hərbi terminlərin yaradılması kök sözlərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə nail olunur (5, s. 96). Adlardan düzələn hərbi terminlər nitq hissələri arasında daha çox isim, nadir hallarda isə sifət və zərfə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir. Məsələn, hücum – hücumçu, tank – tankçı, nişan – nişançı və sair. Yeni hərbi terminlərin yaranmasında fəllərdən də istifadə olunur. Məsələn, atıcı, qırıqçı, atış və sair.

Sintaktik üsulla yeni hərbi terminlərin yaradılmasında, əsasən, mürəkkəb sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, beşatılan, oxatan, beşbarmaq, aviabomba, general-mayor, radioəlaqə, radioaktiv, özüyəriyən, kiçikçaplı, iriçaplı, raketdaşıyan və sair.

Məlumdur ki, hərbi termin və ya hərbi söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən sözlərin sayı artdıqca, həmin terminlərin mənası daha da aydın olur və buna görə də, daha geniş məlumat əldə etmək olur. Hərbi termin və söz birləşmələrinin komponentləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Məsələn, İstehkam bölüyü, döyüş aviasiyası, geriçəkilmə istiqaməti, bombardımançı təyyarə və sair.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi termin və söz birləşmələrinin komponentlərindəki leksik vahidlərin yəni, təyinedici üzvlərin kəmiyyəti artdıqca bu terminlərin izahı da konkretləşir, bu birləşməyə əlavə olunan hər bir söz ümumi məzmunu yeni məna çaları verir. Məsələn, birinci komponenti sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb sifət, ikinci komponenti isə isim olan mürəkkəb hərbi terminlər birinci tərəfi yanaşma əlaqəli birinci növ, idarə əlaqəli ikinci növ ismi birləşmələrdən ibarət olur (4, s.68). Məsələn, qırıcı təyyarə, həlledici döyüş, nizami qoşun, quru qoşunları, qadağan atəşi, susdurma atəşi və sair.

Birinci komponenti fəli sifət və ikinci komponenti adlarla ifadə olunan hərbi terminlər sintaktik quruluşuna və semantik cəhətdən ikinci qrup təyini sözbirləşmələrinə uyğun gəlir. Məsələn, tankkeçməz sahə, atəşə düzəliş verən təyyarə, özühərəkətdən top və sair.

Sabitləşən hərbi termin və söz birləşmələrinin komponentləri arasında, ismi birləşmələrdə olduğu kimi, müxtəlif sintaktik əlaqələr və semantik bağlılıq vardır. Məsələn, rabitəni təmin etmək, müharibə vəziyyətində olmaq, kəşfiyyat aparmaq, zərbə endirmək, zərbəni dəf etmək, bioloji zəhərlənmə və sair.

Hərbi termin və söz birləşmələrinin komponentlərindən biri və ya hər ikisi təyinedici funksiya yerinə yetirə bilərlər (3, s.51). Məsələn, radioaktiv zəhərlənmə zonası, tüstü verən döyüş sursatı, özühərəkətdən döyüş qurğusu, respublika daxili mühafizə qoşunları və sair.

Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində hərbi sahədə də çox komponentli söz birləşmələrindən ibarət olan terminlər meydana gəlmişdir. Məsələn, dəniz piyadası briqadası, texniki yardım maşını, təlim rəhbərliyi qərargahı, bombaatan aparat, özühərəkət edən mexanizm, dalğaötürən cihaz və sair (2, s.67).

Hərbi sənaye komplekslərinin yaradılması çoxfunksiyalı hərbi texniki vasitələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də hərbi quruculuq sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, bu sahədə olunan kəşflər, elmi tədqiqat işlərində digər dillərdəki sözlərdən kalka üsulu ilə istifadə edilərək dilimizin leksik bazasını zənginləşdirməyə nail olunmuşdur. Məsələn, akademiya, bakteriya, baza, artilleriya, diviziya, taktika, tank, eskadrilya, briqada və sair.

Hərbi termin yaradıcılığında kalkaların əhəmiyyətli mövqeyə malik olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onun ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsindəki rolunu da qeyd etmək lazımdır. Dilçilik ədəbiyyatında kalkaların leksik, semantik və

frazеoloji növlərini qeyd etmək olar. Kalka zamanı əksəər hallarda söz birləşmələrinin komponentlərinin sıralanması mənbə dildəki sıralanmaya uyğun gəlir. Lakin, bəzən də hərbi termin və söz birləşmələrini təşkil edən komponentlər kalka edən zaman milli dilin qanunlarına uyğun yerdəyişmə edə bilər. Məsələn, rabitə bölüyü, xidmət bölüyü, yerləşmə məntəqəsi və sair.

Son dövrlərdə abbreviator tipli hərbi terminlərin tez-tez istifadəsinə daha çox təsadüf edilir. Bu isə son dövrlərdə çox mürəkkəb quruluşlu hərbi anlayışların meydana çıxması və dildə ona uyğun hərbi termin-söz birləşmələrinin ona uyğun hərbi termin və söz birləşmələrinin formalaşması nəticəsində qısaldılması və sadələşdirməsi ehtiyacı doğursa, bir tərəfdən də, hərbi əməliyyat və təlimlərin həyata keçirilməsində tez tələffüz olunan, tez anlaşılan qısa deyim tərzinə malik olan leksik vahidlərə olan tələbat nəticəsində meydana çıxır. Abbreviator tipli vahidlər hərbi terminologiyada tez-tez müraciət olunan əsas dil vasitələrindən biri olaraq qalır.

Hərbi terminologiyada abbreviaturlardan və ya mürəkkəb ixtisarlardan hərbi leksikologiyada müxtəlif məqsədlərlə, hərbi işin xüsusiyyətlərinə uyğun istifadə edilir. Ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsi, hərbi adların asan tələffüz edilməsi və onların sadələşdirilməsi abbreviaturlardan istifadə ilə yerinə yetirilir. Məsələn, HHM- hava hücumundan müdafiə, AK-avtomat kalaşnikov, DMK- Dövlət Müdafiə Komitəsi, HDD-Hərbi Dəniz Donanması və sair.

Xüsusi və ya məxfi abbreviatorların mənası çətin anlaşılır və bu abbreviatorlar hərbi sənədlərdə razılaşdırılmış şəkildə istifadə olunur. Onların mənası əvvəlcədən razılaşdırılmış qayda və kodlarla olduğuna görə hamı tərəfindən başa düşülmür. Bu tipli hərbi terminlərin mənası hərbi əməliyyatları həyata keçirənlər məlum olur. Məsələn, BPM-barıt reaktiv mühərriki, KQT-körpü qıran tank və sair.

Dillərin ümumi leksik tərkibində olduğu kimi, hərbi terminoloji qatda da heca ixtisarlarından və ya akronimlərdən istifadə edilir. Məsələn, kombat, kombrit, komdiv və sair.

Dildə beynəlmiləl terminlərin formalaşmasında dünya ölkələrinin elmi texniki sahədə inkişafının genişlənməsi, dünya xalqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin artması nəticəsində artır. Hərbi texnika və döyüş vasitələrinin mübadiləsi artıq geniş yayılmışdır. Onların alınması zamanı bu hərbi texnikanın və döyüş vasitələrinin adları da dilə ötürülür. Buna misal olaraq, ərəb dilindən ana dilimizə keçən sözlərə dilimizin şəkilçilərini artırmaqla xeyli sayda hərbi terminləri qeyd edə bilərik. Məsələn, rabitə-rabitəçi, təxribat-təxribatçı, kəşfiyyat-kəşfiyyatçı, istila-istilaçı, müdaxilə-müdaxiləçi, və sair.

Dilimizdəki hərbi mənşəli alınma sözlərə dilimizin söz və söz birləşmələrini əlavə etməklə yeni hərbi anlayışlar yaradılır. Məsələn, mühafizə-mühafizə dəstəsi, hədəf-Hədəfə götürmək, hədəfə tuşlamaq, hədəfi nişan almaq, təlim- təlim dəstəsi, təlim keçirmək, müdaxilə-müdaxilə etmək və sair.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, bir dilin digər dilin leksikasına ehtiyacı olması tarixi zərurətin nəticəsində baş verir. Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Bir dil başqa dildən söz və terminlər aldıqda, həmin

sözü özünün fonetik və qrammatik qayda-qanununa tabe etdirir. Lakin elə terminlər vardır ki onlar heç bir fonetik və qrammatik qaydaya tabe olmurlar, olduğu kimi qalırlar. Məsələn, arsenal, kapitan, mayor, diviziya, səngər və sair.

Bəzi hərbi terminlərdə isə fonetik və qrammatik cəhətdən dəyişikliklərin baş verməsi müşahidə olunur. Məsələn, ərəb –fars mənşəli sözlərdən qərgəh-qərgəh, dəva-dava, rus dilindən olan hərbi sözlərdən isə батальон-batalyon, командир бригад-brigada komandiri, базовая авиация-baza aviasiyası, парашютный десанты-paraşüt desantı misal vermək olar. Dildə fəal işlək sözlərə hərbi rütbə adları, silah, vəzifə, hərbi əməliyyat adları qeyd etmək olar. Bəzi hərbi terminlər dildə yeniləri ilə əvəzlənsədə, bir qrup hərbi terminlər hələ də dildə istifadə edilir. Məsələn, Aqressiya-təcavüz, agent-cəsus, diversiya-təxribat, admiral, bomba, mayor, kapitan, marşal, general, paqon, polkovnik, tank, aviasiya, raket və sair.

Beynəlmiləl hərbi terminlərin yaranmasında mənbə dil kimi dünyanın bütün inkişaf etmiş dilləri çıxış edə bilər. Belə hərbi terminlər mənsub olduqları dillə yanaşı digər dillərdə də işləndikdə beynəlmiləl leksik fondun vahidinə çevrilir və onların onların beynəlmiləşməsində müxtəlif aralıq dillərinin də özünəməxsus rolu vardır. Azərbaycan dilinə beynəlmiləl hərbi terminlər ingilis, fransız, ərəb-fars və rus dillərindən keçmişdir. Dilimizə ərəb-fars dilləri vasitəsilə daxil olan beynəlmiləl terminlərin mənbə dilləri əksər hallarda şərq dilləri olduğu halda, rus dili vasitəsilə keçən sözlərin mənbə dilləri əsasən, Avropa dilləri olur. Aralıq dillər vasitəsilə dilimizə daxil olan bu tipli beynəlmiləl hərbi terminlərlə yanaşı, dilimizə birbaşa mənbə dildən daxil olan beynəlmiləl sözlər də mövcuddur.

Azərbaycan dilində hərbi terminlər arasında fransız mənşəli sözlər də mövcuddur. Məsələn, blokada, desant, bomba, qarnizon, marşal, partizan, patrul, marş və sair.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1) Qasımov İ .Z. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları .Bakı, 2000, "Nurlan".
- 2) Qasımov İ .Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı, Bakı, 2001, "Nurlan".
- 3) Qasımov İ., Köçərli S. Azərbaycan dilində hərbi termin-söz birləşmələrinin əmələ gəlmə yolları, "Tədqiqlər", "Elm". nəşr., Bakı, 2000.
- 4) Məmmədli. Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası, BDU, Bakı, 1997.
- 5) Məmmədov. H. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair, Bakı, 1958

Mehriban Fərzəliyeva

Dildə hərbi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

“Dildə hərbi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlı məqalə dildə hərbi terminlərin struktur –semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Məqalədə hərbi terminlərin yaranması səbəbləri araşdırılır, bütün sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də hərbi neologizmərin təşəkkülü qeyd edilir. Hərbi terminlərin yaradılmasında dildə semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsullarından istifadə qaydaları izah olunur. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi hərbi sahədə də yeni terminlərin yaranması əsas səbəb kimi qeyd edilir. Hərbi terminologiyada abbreviaturlardan və ya mürəkkəb ixtisarlardan hərbi leksikologiyada müxtəlif məqsədlərlə, hərbi işin xüsusiyyətlərinə uyğun istifadə edilməsi məqalədə öz əksini tapmışdır. Ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsi, hərbi adların asan tələffüz edilməsi və onların sadələşdirilməsi abbreviaturalarda istifadə ilə yerinə yetirilməsi də məqalədə araşdırılır..

MEHRIBAN FARZALIYEVA

**STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF MILITARY TERMS IN
THE LANGUAGE
SUMMARY**

The article "Structural-semantic features of military terms in the language" deals with the structural-semantic features of military terms in the language. As in all fields, in this field the article studies the reasons of the emergence of military terms, as well as the formation of military neologisms is mentioned. In the formation of military terms, the usage rules of semantic, morphological, syntactic and kalka methods are explained. The rapid development of science and technology is noted as the main reason of the formation of new military terms in the military field. The use of abbreviations or complex abbreviations in military terminology in military lexicology with different purposes and according to the characteristics of military work is reflected in the article. Saving words in separate terminological systems, making military names easier to pronounce and simplifying them using abbreviations is also investigated in the article.

МЕХРИБАН ФАРЗАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЕННЫХ
ТЕРМИНОВ В ЯЗЫКЕ.**

В статье «Структурно-семантические особенности военных терминов в языке» говорится о структурно-семантических особенностях военных терминов в языке. В статье рассматриваются причины появления военных терминов, а также в качестве причины отмечается образование военных

неологизмов в этой области. В статье отражено использование аббревиатур или сложных сокращения в военной лексикологии для реализации различных целей, а также использование военной терминологии в соответствии с особенностями военной работы. Также в статье рассматривается система терминов, их краткая форма и упрощенное воспроизведение военных терминов.

**Rəyçi; ADU-nun ingilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı-2
kafedrasının professoru, filologiya elmlər doktoru Vəliyeva M.Ə.**